

Браславська О.В.

Грабазей М.В.

РЕТРОСПЕКТИВА ВИНИКНЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ

До структури сільських етнокультурних ландшафтів відносять ландшафтні комплекси, які мають відповідні ресурсні функції (сільськогосподарські, лісові) і забезпечують функціонування ядра – певного підтипу (виду) селитебного ландшафту. Просторова конфігурація таких ядер визначалась ступенем вивченості локальних ресурсів, а відповідно – міграційними процесами й освоєнням регіону, його тривалістю і напрямом. Українські землероби, на відміну від німецьких та російських колоністів, які привнесли інновації у регіон, тривалий час мали подвірне землекористування.

В Україні історично склались три типи українських сільських етнокультурних ландшафтів: село, присілок, хутір. Еволюційно селитебний тип сільських культурних ландшафтів сформувався як генетичний ланцюг: двір (дворище) – хутір – село. За характером забудови подільські села нагадують карпатські, що зумовлено горбистим рельєфом та різним рівнем розташування складових частин культурного ландшафту: верхня тераса – хата, нижня – господарські будівлі. Двір був адміністративно-господарським центром феодальних маєтків у XIV-XV сторіччях. Двір (домівка) вживався як аналог терміну «Батьківщина» для корінного етносу. Синонімами «двору» були «обійстя», «садиба», «дім». Двір у Поділлі був відповідним проявом гетерогенності регіону, де сформувався ландшафтний комплекс, у складі якого – власний сад, город, квітник, дім тощо. До складу двору входили: панський дім, житло для челяді, стайні, гумна, клуні, комори тощо. Двір включав значну площу орних угідь, розташованих серед лісів, по різних урочищах, островах, уздовж річок та озер. Особливо популярними були місця ловів та рибальства (у гирлах річок). Двори були не лише у селах, а й у містах. Сільське господарство двору включало землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, рибальство. Землеробство найрозвинутіше у Галичині, з переважанням парової системи (трипільля). Для

випасу худоби використовували будь-які сільськогосподарські ландшафти, а зимувала вона в лісах. Бджільництво було двох видів: а) некультивоване, коли бортники «підлазили» мед у дуплах дерев у лісі; б) культивоване – на пасіках. Рибу ловили не лише в річках і озерах, а й у ставках, які спеціально гатили на невеликих річках [2; 3]. На річках встановлювали водяні млини.

Ядром сільської громади було дворище, яке об'єднувало 5-11 «димів» (дворів). Дворища називали за іменами засновників. Етнокультурний ландшафт дворища включав поля, сіножаті, ліси, ставки тощо. Площа дворищ – 1-9 волок орних угідь. Кілька дворищ формували село.

Хутір є традиційним видом українських сільських етнокультурних ландшафтів. Переважно – це одновірне поселення. Частина хуторів виникла у процесі мирної колонізації. Їх утворенню сприяли природні умови: родючий ґрунт, високий рівень сільськогосподарської культури, тяжіння українців до праці на власній землі.

Формування села відбувалось через об'єднання та розростання груп дворів (5-10 господарств) та приєднання хуторів. Сільські поселення у письмових джерелах згадуються у XI-XIII сторіччях під назвами «селище», «погост», «село». Термін «селище» використовували у розумінні не лише поселення, а й у якості поля, орних угідь. Під «погостом» розуміли поселення, яке було центром округів.

В етнокультурному розумінні українське село мало морфологічні відмінності від сільських ландшафтів інших етносів: «Українське село зараз на перший погляд відрізниш від польського чи московського. Воно все розкинене на краєвидно гарнім місці. Хати так і сховані серед зелених садків та плеканих квітників. Польський ні московський мужик не має цеї любови до цвіту та деревини. Зосібна Москаль прямо ненавидить деревини. Необгороджені хати так і стоять одна коло другої рядами вздовж болотяної вулиці. Вже тут бачимо культурну вищість Українця над його сусідами. Українець бажає гарного – він замаює своє село деревиною, завітчує цвітами» [5, с. 70].

Максимальна концентрація українських сільських етнокультурних ландшафтів – поблизу річок. Це пояснюється тим, що в долинних ландшафтних

комплексах є зручні орні угіддя, вільні від лісу, з родючими алювіальними ґрунтами; поширені заливні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для відгодівлі худоби. Річки були важливим транспортним шляхом у ранні періоди формування сільських етнокультурних ландшафтів регіону. Значна кількість поселень створювалась поблизу гирла дрібних приток або на протилежному боці головного річища. Таке розташування зумовлено збільшенням ширини річкової долини при місці впадіння приток, що у свою чергу збільшувало площу родючих орних угідь на алювіальних терасах, які поповнювались відкладами з допливів. Формувались поселення, розташовані на мисах, до яких з «тильної» сторони примикали значні площі надзаплавних терас, сприятливих для розорювання.

У XV-XVI сторіччях відбувається перехід від малодвірних до багатодвірних поселень. У XV сторіччі формується поширений вид малодвірного поселення – присілок, або виселок (урочище). Його поява зумовлена нестачею земельних угідь у селах, розташовувались вони поза межами сільських селитебних ландшафтів.

У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розміщували на підвищенні, недалеко від лісу або над рікою. Часто садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями. Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини) з місцевими породами, створювали ставки, квітники [2].

У XIX – початку XX сторіччя в українському селі формується характерна етноландшафтна структура: сельбище, центр (сакральні і тафальні ландшафти), виробничо-побутові об'єкти. Сельбище займало територію, у межах якої знаходились селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою. У XIX сторіччі в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, інколи у вигляді куреня або сторожки («царина»). Це був не лише в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а інколи й вигін [1]. Центр села представлений вигоном або сільською площею, на якій розташовані кілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква, а поруч цвинтар. На великих кладовищах будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги).

Ще на початку ХХ сторіччя вигляд української хати підкреслював не тільки естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, а й – унікальність, неповторність ландшафту, де будинок розташований. Але архітектурні особливості української хати залишаються незмінними упродовж 500-600 років: «...селянин наш, який жив ще за середніх віків, так і нині живе у тій самій «предківській», мовляв, хаті, з того самого матеріялу зроблений, ще й таким самим примітивним робом, як тоді робилося. Ті-ж самі стіни з лози плетені або очерету роблені, така сама солом'яна або очеретяна покрівля. Нестеменно, як от у дикунів з Південної Африки!» [4, с. 6].

Присадибна ділянка двору українського селянина включала садові ландшафти і город. Сади до кінця ХІХ сторіччя інколи зустрічаємо і в межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садиб, де селяни могли переховуватись під час воєн. У ХІХ сторіччі сади від дороги мали характер локального фронтиру і відокремлювались або тинном, або завалами (місцева назва – «окопи»). Загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Дерев в садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті.

Список використаних джерел:

1. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1928. – 354 с.
2. Воловик В. М. Українські сільські культурні ландшафти / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2011. – Вип. 16. – С. 277-283.
3. Гуслистий К. Нариси з історії України. Випуск II. Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з ХІV ст. по 1569 р.) / К. Гуслистий. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1939. – 195 с.
4. Дяченко Д. Будова села / Д. Дяченко. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 92 с.
5. Рудницький С. Україна – наш рідний край. Коротка географія / С. Рудницький. – Львів, 1921. – 128 с.